
Розділ 2

Українська культура

■ <https://doi.org/10.31516/2410-5325.064.10>

УДК 316.343-057.85:323.27(477)“(1917/1921)”]:930](045)

В. М. Шейко, доктор історичних наук, професор, Харківська державна академія культури, м. Харків

rector-2@ic.ac.kharkov.ua

<http://orcid.org/0000-0002-3532-7439>

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВЛАДА В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ: ПЕРСОНІФІКОВАНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Аналізуються джерела та література, у яких йдеться про трансформацію поглядів лідерів старої інтелігенції в процесі їхніх взаємин із різноманітними владними режимами періоду Української революції 1917–1921 рр. Детально охарактеризовано розвідки, де розглянуто диверсифікацію поглядів лідерів старої інтелігенції в процесі взаємин із радянським режимом, що окупував зрештою Україну і котрий згодом нав'язував представникам науки власні ідеологію і позицію щодо взаємин зі старою інтелігенцією.

Ключові слова: українська культура, лідери старої інтелігенції, Українська революція 1917–1921 рр., історіографічний аспект, трансформація поглядів інтелігенції.

В. Н. Шейко, доктор исторических наук, профессор, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВЛАСТЬ ВО ВРЕМЕНА УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917–1921 ГОДОВ: ПЕРСОНИФИЦИРОВАННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Анализируются источники и литература, в которых идет речь о трансформации взглядов лидеров старой интеллигенции в процессе их отношений с разными властями в течении Украинской революции 1917–1921 гг. При этом основное внимание уделяется характеристике литературы относительно диверсификации взглядов лидеров старой интеллигенции в процессе их отношений с советским режимом, который окончательно оккупировал Украину и который диктовал потом ученым свою идеологию и свою позицию отношений со старой интеллигенцией.

Ключевые слова: украинская культура, лидеры старой интеллигенции, Украинская революция 1917–1921 гг., историографический аспект, трансформация взглядов интеллигенции.

V. M. Sheyko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

THE INTELLIGENTSIA AND THE AUTHORITIES DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917-1921: PERSONIFIED HISTORIOGRAPHY

The aim of this paper is to analyze various publications concerning the issues of transforming the views of the old intelligentsia leaders during the Ukrainian revolution of 1917–1921. Special attention is paid to information dealing with relations between the intelligentsia and the Soviet authorities, which had gained the dominant position and finally occupied Ukraine by that time and imposed their ideology on the researchers. The archives have stored predominantly the data concerning the interrelations of the old intelligentsia and the Bolshevik regime.

The research methodology of this study is based on culturological principles and methods. Particular attention is paid to comparative principles and methods which make it possible to analyze in detail the main works concerning the interrelations of the old intelligentsia leaders and various authorities, mainly the Soviet authorities during the Ukrainian revolution of 1917–1921.

Results. The author of this study analyzes in detail the most important publications available currently regarding the issues of diversifying the views of the old intelligentsia leaders in relation to different authorities, mainly the Soviet government, during the Ukrainian revolution of 1917–1921. Special attention is paid to the analysis of information concerning the relations of the intelligentsia and the Soviet regime. This is explained mainly by the fact that it was the Bolshevik regime that had gained the dominant position in Ukraine by that time and imposed their concepts and ideology on the intelligentsia. This regime also ensured that the archives stored the material of only the Soviet «origin».

Novelty. The author has studied a lot of relevant works using culturological methodology to analyze in detail the transformation of the views of the old intelligentsia leaders concerning their attitude to various authorities, in particular the Bolshevik government, during the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

The practical significance. The information contained in this paper may be used for further research of the issues mentioned above as well as in the process of developing new educational and methodological material in culturology, in particular history and theory of Ukrainian culture.

Keywords: *Ukrainian culture, the old intelligentsia leaders, Ukrainian revolution of 1917–1921, historiographical aspect, transformation of views of the old intelligentsia leaders.*

Постановка проблеми. Нині, уперше за останні десятиріччя та, зрештою, і загалом у ХХ — на початку ХХІ ст., вшановуючи сторіччя Української революції, робимо спроби аналізу подій тієї доби та того впливу, який вони мали на еволюцію незалежної України, взаємини представників владних структур та інтелігенції в період Української революції 1917–1921 рр. Президент, звертаючись у березні 2017 р. до українського народу з нагоди сторіччя Української революції 1917–

1921 рр., піддаючи аналізу помилки боротьби за незалежність України, акцентував: «... помилкою говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але внутрішньо переродила суспільство України... Українська ідея, якою до того протягом десятиліть цікавилися лише вузьке коло національної інтелігенції, масово оволоділа селянами і пустила корені в середовищі робітництва» (Порошенко, 2017, 18 березня, с. 2). Президент продовжив: «І Центральна Рада, і Українська Народна республіка, і Гетьманат, і Директорія проторували той шлях, яким Україна нині йде в майбутнє. І за це ми маємо бути вдячні визначним фігурам того часу: Михайлу Грушевському, Володимирі Винниченку, Павлу Скоропадському, Симону Петлюрі, Євгену Коновальцю, Дмитру Донцову, Євгену Петрушевичу та іншим. І вдячні мільйонам українців, які усвідомили свої національні та громадські права» (Порошенко, 2017, 18 березня, с. 2). «Сьогодні, — проголосив Президент, — як і сто років тому, Україна захищає свою незалежність від російського агресора» (Порошенко, 2017, 18 березня, с. 2).

У 2017 р., за рішеннями Верховної Ради України, зважаючи на історичну важливість означених подій, відзначено сторіччя з початку Української революції 1917–1921 рр. та створення Центральної Ради. Остання, загальновідомо, здійснювала нечувану за масштабами й історичною важливістю роботу, спрямовану на організацію українського національно-визвольного руху (Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році: із постанови Верховної Ради України, с. 1).

Українська революція 1917–1921 рр. відзначилася тривалою, непримиренною боротьбою за владу, у якій брали участь як внутрішні сили, так й інтервенти. За цей час змінилося більше чотирнадцяти різних влад як від внутрішніх, так і зовнішніх сил. Обидві сторони прагнули привабити стару інтелігенцію на свою сторону, адже без цих фахівців, навчених і вишколених ще за царату, жодна соціальна сила не могла ні здобути владу, ні утримати її, тим більше, здійснити спробу відновлення соціального життя чи сформувати принципово нове суспільство. Як відомо, у результаті під час громадянської війни та інтервенції владу вдалося захопити більшовицькому режимові. Радянська влада за будь-яку ціну планувала залучити на свою сторону стару інтелігенцію. Усвідомивши, що представники старої інтелігенції загалом не сприймали нових керманів і сподівалася на їхню тимчасовість, радянська влада планувала підготувати свої кадри, а саме робочо-селянську інтелігенцію. Однак це потребувало тривалого часу і значних фінансових затрат, чого на той час у неї не було. Саме тому радянська влада була приречена будь-якими методами, шляхом залучити до співпраці діячів старої інтелігенції. Точніше, вона планувала нею скористатися до тих пір, доки не підготує свою інтелігенцію.

На практиці це обернулося трагедією, адже стару інтелігенцію зрештою «використали», силою примусивши служити більшовицькому режимові. Згодом, коли завершилося формування нової, робочо-селянської, вихованої на комуністичній ідеології, інтелігенції, більшість фахівців зі старої інтелігенції знищили за допомогою розстрілів, тюрем, каторг і репресій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останнім часом в історико-культурологічній науці накопичилось немало досліджень, присвячених указаному питанню. Їх умовно можна розподілити на ті розвідки, які вийшли друком до відновлення незалежної України і за часів її існування. До того ж, література, що охоплює період існування СРСР, багато в чому була однотипною з тією, яка була присвячена безпосередньо Україні. Адже УРСР фактично мала статус частини СРСР.

Особливий інтерес під час дослідження теми викликає література, присвячена персоналіям, котрі, як правило, брали безпосередню участь у подіях Української революції 1917–1921 рр. Такі статті почали з'являтися переважно до 100-річчя Української революції, починаючи з 2016 р. Так, наприклад, у статті І. Журжи, головного наукового співробітника Центрального державного архіву громадських об'єднань України, йдеться про долю відомого українського державного діяча М. С. Грушевського (Журжа Ірина, головний науковий співробітник Центрального державного архіву громадських об'єднань України, консультант історичних наук «Справа Грушевського» (Журжа, 2016, 29 вересня, с. 20). Авторка справедливо наголошує, що його ім'я тісно пов'язане з державним відродженням України, Українською Народною Республікою (УНР), Центральною Радою УНР та його головуванням в УНР протягом 1917–1918 рр. І хоча І. Журжа присвятила свою статтю сфабрикованій радянськими карально-репресивними органами справі «Українського національного центру», в якій його організатори ганебного фабрикату прирекли стати М.С. Грушевського ключовою фігурою, у ній вона розглядає і окремі питання його діяльності за часів Української революції. Так, зокрема, йдеться про його активну діяльність в еміграції, де М.С. Грушевський, набуваючи ще більшого авторитету серед старої української інтелігенції України, сприяв її подальшому єднанню навколо ідеї національного відродження. У подальшому, як відомо, репресивна тоталітарна радянська система зробила все, щоб знищити М.С. Грушевського, його рідних і однодумців серед старої інтелігенції (Журжа, 2016, 29 вересня, с. 20).

Діяльності М. С. Грушевського, як видатного вченого і політика, також присвятив свою статтю і Сергій Грабовський (Грабовський, 2018, 27–28 квітня, с. 20). Автор, зокрема, свідчить, що «... у квітні того ж

1917-го саме Грушевський розпочинає організаційну підготовку до створення Української академії наук, яка через півтора року по тому стала як реальність — завдяки зусиллям перед усім Миколи Василенка та Павла Скоропадського...» (Грабовський, 2018, 27–28 квітня, с. 20). Автор показує, що М. С. Грушевський, незважаючи на тимчасові невдачі і поразки в боротьбі за незалежність України і відновлення її державності, непохитно вірив у незалежне майбутнє України; «... більшовики за допомогою страхітливих репресій змогли повернути українців у неволю; проте вже ніколи Україна не опускалася до рівня Малоросії, її не можна вже було скинути з шальок геополітики...» (Грабовський, 2018, 27–28 квітня, с. 20). І сьогодні відзначає слушність цих переконань, адже імперська політика керівництва сьогодношньої Російської Федерації спрямована на спроби вернути Малоросію, позбавити Україну її незалежності, зазнає краху.

Ціла серія статей вийшла друком на честь 100-річчя проголошення П. Скоропадського гетьманом України (Сюндюков, 2018, 25–26 жовтня, с. 21). Про становлення і функціонування держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським йдеться в статті Л. Сулими (Сулима, 2018, 28 квітня, с. 15). Особлива увага приділяється проблемам творення Української держави та внеску гетьманату в розбудову української культури, освіти та науки. У статті Ю. Терещенка, присвяченій також 100-річчю проголошення гетьманства в Україні, наголошується, що «руйнація гетьманату Павла Скоропадського українськими соціалістами призвела зрештою до катастрофи, поразки національно-визвольних змагань і втрати української державності» (Терещенко, 2018, 11–12 травня, с. 14).

У статті В. Рижкова висвітлюється Гетьманат з точки зору його учасників. У ній, до речі, підкреслюється, що «за Скоропадського в містах кипіло й вирувало культурне життя... Українська мова за гетьмана була під державною охороною. У містах почали виходити газети українською мовою. Почалася українізація шкіл і вищих навчальних закладів. Хоча, ймовірно, гетьманська влада продовжувала багато з того, що не встигла зробити Центральна Рада. У навчальних закладах запроваджують предмети, яких раніше не існувало — українська історія, українська література...» (Рижков, 2018, 6–7 липня, с. 18–19). І хоча автор дещо перебільшує внесок і можливості гетьманату П. Скоропадського, загалом з його деякими зауваженнями і застереженнями можна погодитись. До речі, історик Г. Папакін у своєму інтерв'ю газеті «День» спробував проаналізувати причини невдач уряду П. Скоропадського. «Аграрне питання, — стверджує він, — привело Гетьмана до влади, але воно ж його цієї влади і позбавило... Крім того, забракло професійної і водночас патріотичної інтелігенції, яка підтримала би Скоропадського» (Папакін, 2018,

2 листопада, с. 6–7). З автором інтерв'ю можна погодитись, оскільки поразка гетьмана була пов'язана і з тим, що його вороги об'єдналися раніше, ніж його прихильники (Папакін, 2018, 2 листопада, с. 6–7).

Про фундаментальний історичний внесок уряду гетьмана П. Скоропадського в скасування державотворення і українську духовність свідчить і К. Галушко (Галушко, 2018, 28 апреля — 11 мая, с. 14). Автор доводить неспроможність звинувачень деяких недоброзичливих авторів гетьмана в «антиукраїнськості». Адже дійсно його внесок у творення української державності і культури беззаперечний. Водночас К. Галушко наголошує, що для гетьмана на той час не було соціальної сили, на яку б він міг покластися. Він хотів мати підтримку серед дрібних землевласників-козаків, котрі мали відродити козацький прошарок. Водночас як П. Скоропадський декларував «власність на землю», більшовики роздавали землю селянам. До того ж, селянські повстання посилювалися австро-німецькими каральними заходами (Галушко, 2018, 28 апреля — 11 мая, с. 14).

В. Панченко у своїй статті, теж присвяченій П. Скоропадському і Винниченку, аналізуючи причини поразки гетьманату, відзначає те, що в цьому відзначилася і неоднозначна, зневажлива до пересічних людей позиція лідера соціалістів В. Винниченка, котрий відіграв значну роль у поваленні гетьманату. Адже він і його прибічники мали утаємничену домовленість про співпрацю з цього питання з російськими більшовиками. Автор свідчить про істеричні рефлексії В. Винниченка, який у грудні 1918 р. заявляв, що «немає у нас нації. Є темний, осоловілий від усіялких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скося дивиться на наші маніпуляції і сердито бурчить» (Панченко, 2018, 27–28 липня, с. 20–21). Подібну точку зору висловлює і Ю. Терещенко у своїй статті. «Можна лише уявити собі, якою стала б Україна, якби українські соціалісти разом із більшовиками не здійснили своєї каїнової роботи і не зліквідували б Другий гетьманат. Але історія не толерує умовного способу» (Терещенко, 2018, 11–12 травня, с. 20).

В останній час з'явилася серія статей, переважно публіцистичних, у яких основна увага приділяється особі П. Скоропадського. Так, наприклад, Г. Папакін свідчить про подальшу еволюцію його поглядів у перші роки еміграції, коли гетьман зазнав ідеологічної трансформації від федералістичних ілюзій до необхідності розвитку незалежної української держави. Саме подібним чином П. Скоропадському вдалося порвати взаємини зі своїми колишніми однодумцями, котрі обстоювали ідею тісних зв'язків майбутньої України з відновленою Росією (Папакін, 2018, 2 листопада, с. 2-3). Про новий підхід і спробу нової оцінки гетьманату свідчить публікація В. Рижкова (Рижков, 2018, 6–7 липня, с. 10).

Щодо ґрунтовної і обґрунтованої оцінки самої книги і її змісту відомою журналісткою Л. Івшиною в передмові до видання свідчить стаття, розміщена в газеті «День» (Івшина (Жаловага), 2018, 2–3 листопада, с. 6-7). Вона обґрунтовано стверджує, що П. Скоропадський за сім місяців свого правління здійснив колосальний внесок в історію розвитку Української держави, української освіти та української культури. «Сім місяців Скоропадського, — зазначає Л. Івшина, — це Українська академія наук (заснована за його керівництва і продовжує існувати досі), Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека, Український театр драми і опери, Українська державна капела, Український симфонічний оркестр. До цього ще треба додати відкриття двох університетів, створення відносно дієздатного державного апарату, стабілізацію фінансової системи, визнання Української Держави 30 країнами та українські дипломатичні місії в 23 країнах» (Івшина (Жаловага), 2018, 2–3 листопада, с. 6). Вона також справедливо нагадує, що всі ці колосальні за масштабами і змістом історичні зрушення відбулися за сім місяців і в умовах війни, фактичної іноземної окупації та навали більшовиків. Авторка намагається аналізувати причини, які призвели до падіння Гетьманату. Одною із них називається акт не підтримки українською інтелігенцією режиму П. Скоропадського, який, до речі, зазначав: «В українців є жахлива риса — нетерпимість і бажання досягти всього одразу. Але хто бажає здобути все і одразу — той в підсумку нічого не отримає. Коли я говорив українцям: «Зачекайте, не поспішайте, створюйте свою інтелігенцію, своїх фахівців з усіх галузей державного управління» — вони одразу ж категорично заявляли: «Це неможливо!»» (Івшина (Жаловага), 2018, 2–3 листопада, с. 6). І це теж була одна із причин поразки Гетьманату.

Слід також нагадати і про те, що нещодавно вийшла друком книга О. Михайлової «Павло Скоропадський: крім негідників, усі підуть за мною», у якій здійснена спроба надати політичний портрет гетьмана П. Скоропадського (Сюндюков, 2018, 13–14 липня, с. 18).

Слід зауважити, що політиці уряду П. Скоропадського присвячено і декілька дисертаційних досліджень. Так, дисертація О. П. Машевського стосується важливої теми: політика гетьмана П. Скоропадського та його уряду в освітній, науковій і мистецькій сферах (Машевський, 1997). Щоправда, автор не мав на меті розгляд питання взаємин інтелігенції і влади на той час.

У деяких працях здійснено спробу аналізу особливостей взаємин влади й народу, «верхів» і «низів» в часи Української революції 1917–1921 рр. Так, наприклад, П. Кралоук присвятив свою статтю подібним

питанням (Кралюк Петро. Про два окремі світи (Кралюк, 2018, 20–21 липня, с. 21). Автор стверджує, що Україна, починаючи з XIX ст., мала слаборозвинену українську національну свідомість. І це було пов'язано з розпорошеністю української національної еліти, яка частинами входила то до складу Російської імперії, то до Польщі, то до Угорщини, то до Румунії тощо. Адже українські землі в різні часи належали різним державам, які «дбайливо» нав'язували свою культуру цим частинам української інтелігенції. На думку автора, основними причинами поразки визвольних змагань 1917–1920 рр. була саме «розбалансованість» української еліти й народних мас. «... За часів гетьманату, — відзначає П. Кралюк, — були зроблені значні кроки в розбудові державних структур і культурних інституцій. Але, на жаль, гетьманська влада зневажливо ставилася до українського національного руху. Дистанціювалася вона й від українського населення» (Кралюк, 2018, 20–21 липня, с. 21). Як відомо, подібна політика гетьманату призвела до його падіння.

Для цього дослідження головний інтерес становлять фундаментальні видання безпосередніх учасників подій Української революції 1917–1921 рр. До таких, наприклад, належить двотомне видання праць відомого вченого, письменника, політичного діяча тих часів С. Єфремова. Видання зосередило близько 800 статей, надрукованих на шпальтах газет у 1917–1920 рр. І це дійсно була публіцистика революційної доби. Як підкреслюється в анотації першого тому, у виданні міститься авторська візія еволюції Української революції 1917–1921 рр., зокрема: тематика українського національного руху, українсько-російських відносин, політична позиція Центральної Ради, її взаємини з Тимчасовим урядом, діяльність Української народної республіки та Української Держави за гетьманату, Директорії, більшовицького та білого режимів, зростання лівих радикальних настроїв суспільства, сприйняття більшовицького руху та режиму як антикультури, яка заперечувала духовні надбання минулого (Єфремов, 2013, Т. 1.). «Єфремов вважав, що не глибина соціальних потрясінь, а національна освіта і книга є рушієм суспільного прогресу» (Єфремов, 2013, Т. 1., с. 5). Кризь увесь том проходить тематика неприйняття різних влад і режимів, окрім національних сил, і надія на тимчасовість, особливо більшовицького руху (Єфремов, 2013, Т. 1., с. 567). С. Єфремов не сприймав і гетьманат П. Скоропадського. Більше того, він осуджував інтелігенцію, яка сприяла гетьманату. «Деякі українські круги, — зазначав він, — докотилися аж до гетьмана. За мальованою самостійністю йде й мальований заступник її, вихвачений із архіву минулого...» (Єфремов, 2013, Т. 1., с. 509).

У другому томі публіцистики С. Єфремова революційної доби містяться матеріали періоду з 9 травня 1918 по 30 травня 1920 р. (Єфремов,

2014, Т. 2). І в цьому томі розміщені матеріали, у яких, поряд з визнанням окремих державних і культурницьких акцій, підтверджується негативна оцінка гетьманату П. Скоропадського (Єфремов, 2014, Т. 2, с. 295, 296). Останній, за словами С. Єфремова, «узурпував владу» і залишив після себе «смердючу спадщину», що не зовсім відповідало дійсності і з чим не можна погодитись без певних заперечень. Щодо політики радянської влади в Україні С. Єфремов обґрунтовано продовжує доводити, що вони «... принесли з собою руїну, насильство, нищення української культури» (Єфремов, 2014, Т. 2, с. 327). Більшовицький режим, який силою зброї нав'язувала Україні Російська Федерація під миролюбною завісою словоблуддя, С. Єфремов звинувачує в тому, що він «... грабує, нищить і плондрує все на своєму шляху, вирізує українську інтелігенцію і заступників власті і проводить своє діло, зовсім незважаючи на миролюбні заяви більшовицького просвітництва» (Єфремов, 2014, Т. 2, с. 304).

Цікаві думки С. Єфремова стосовно Української академії наук, яку університети «Юга Росии» звинуватили в «шовіністичності». Діяч у жовтні 1918 р. аргументовано доводить, що це наклеп і брехня російської антиукраїнської пропаганди (Єфремов, 2014, Т. 2, с. 387). Так С. Єфремов у статті «Не некролог», надрукованій 8 жовтня (25 вересня) 1919 р. в газеті «Промінь» (Єфремов, 1919, 8 жовтня), розглядає Українську академію наук, існування якої поставили під сумнів у своїх висновках університети «Юга Росии» із Ростова. «В теперешнем виде академия недопустима..., ибо украинская академия носила шовинистический характер», — наголошувалося у вказаному висновку (Єфремов, 2014, Т. 2, с. 387). Слід розуміти, що йшлося про спробу закриття УАН Денікінським режимом зі ставкою в Ростові, який нещадно душив усе українське. У відповідь на такі зауваження І. С. Єфремов аналізує склад засновників Академії: М. П. Василенко, В. І. Вернадський, Д. І. Багалій, М. Г. Кашенко, О. О. Косоногов, Б. О. Кістяковський, А. Ю. Кримський, Г. Г. Павлуцький, О. В. Сисрянський, С. П. Тимошенко, Є. К. Тимченко, М. І. Туган-Барановський, П. А. Тутковський, С. Л. Франкеруб, В. Модзалевський та ін. Саме вони готували перший статут УАН і були переважно росіянами за походженням. До того ж, дехто з них був членом Російської академії наук. І ніхто із них не міг хибувати і не хибував на «шовіністичність». С. Єфремов убачає сутність питання і відповідь на нього у змісті програмної доповіді В. І. Вернадського, який, зазначаючи про національне значення академії, сказав: «Оно заключается в том, что новая академия должна способствовать росту украинского национального самосознания и украинской культуры путем широкого и глубокого, пронижновенного научного изучения прошлого и настоя-

щого українського народу і його соседей...» (Єфремов, 2014, Т. 2, с. 388). І, зрозуміло, денікінським прислужникам, приборчникам ідеї «єдиної і неделимої Росії» аж ніяк не могла сподобатись Українська академія наук, яку вони прагнули заборонити. С. Єфремов завершує статтю твердженням про те, що він пише «...зовсім не некролог по небіжчикові, а тільки деякі дрібниці з фізіології сучасних настроїв» (Єфремов, 2014, Т. 2, с. 389). Він сміливо переконує читачів у правильності національної ідеї, української науки та її носіїв — національно налаштованої інтелігенції. Також цікаві й оцінки С. Єфремова щодо денікінського режиму в Україні. Він наводить гасла Денікіна щодо мовної політики: «Об'являю державною мовою на всьому просторі Росії мову російську, — проголошував Денікін, — але вважаю абсолютно недопустимим і забороняю переслідування малоросійської мови» (Єфремов, 2014, Т. 2, с. 451). І далі С. Єфремов кепкує над більшовицьким режимом, який у черговий раз втік і сподівається, що він не повернеться, так і не реалізувавши ідею «побудови раю на землі». І тут же заявляє, що «кожен режим може здаватися раєм, рівняючи до совітського пекла» (Єфремов, 2014, Т. 2, с. 485).

Загалом подібні рідкісні видання, у яких відомі учасники подій Української революції 1917–1921 рр. оцінюють ці події, виявляють певні механізми бурхливого, карколомного і часом непередбачуваного характеру, свідчать про складність і трагічність взаємин старої інтелігенції України й різних влад і режимів, складно переоцінити. Вони, так би мовити, надають загальну картину соціально-політичного життя як підгрунтя взаємин інтелігенції України й різних влад і режимів часів Української революції 1917–1921 рр.

На сьогодні ми маємо з вказаної тематики й численні статті, також присвячені окремим видатним діячам, ученим, воєначальникам тих бурхливих часів. Т. Осташко, наприклад, розглянула діяльність В. К. Липинського, котрий, як вказує авторка, у своїх розвідках не раз звертався до інтелігенції, яка, на його думку, не витримала іспиту на державність. Згідно з думкою науковця, Українська держава мала служити не вузько партійним інтересам, а забезпечувати вільний гармонійний розвиток усіх верств населення. В. К. Липинському також належить авторство «теорії еліт». Еліта, як він уважав, повинна брати на себе відповідальність за стан справ у суспільстві й державі. Не даремно його називали «генеральним конструктором української державності» (Осташко, 2018, 18 квітня, с. 10).

М. Чадюк присвятила свою статтю М. Василенку як міністру освіти Української держави, котрий багато зробив за часів гетьманату в галузі освіти, науки і загалом — української культури. Еволюційність поглядів характеризує його улюблений вислів: «Я ворог насильства в царині культури» (Чадюк, 2018, 11–12 травня, с. 21).

Видатному українському історикові і громадському діячеві М. Василенку присвячена стаття і Н. Кулик (Кулик, 2018, 1 жовтня, с. 14–15). Учитель, професор, міністр, академік — це тільки деякі штрихи кар'єрного шляху М. П. Василенка. Усе своє життя він присвятив науці. Одним із провідних напрямів його освітньої і наукової діяльності, особливо на посаді Міністра освіти уряду гетьмана П. Скоропадського, був процес українізації. Саме завдяки багату в чому йому в 1918 р. відкрито Український державний університет в Києві й Кам'янці-Подільському та створено Українську академію наук. Він постійно й наполегливо пропагував еволюційний шлях українізації, усе життя боровся проти «насиленої української українізації», за що його постійно критикували радикально налаштовані діячі українського руху (Кулик, 2018, 1 жовтня, с. 15).

З'явилися статті, присвячені окремим постатям з оточення гетьмана П. Скоропадського. Так, наприклад, І. Сюдюков зробив спробу надати політичний портрет І. Кістяківського (Сюдюков, 2018, 13–14 липня, с. 20). «І. Кістяківський, — справедливо зауважив автор, — менш відомий, ніж такі постаті з оточення гетьмана, як Липський, Лизогуб, Дорошенко. Проте роль цього злого генія Скоропадського була тоді відчутною» (Сюдюков, 2018, 13–14 липня, с. 20). І. Сюдюков характеризує І. Кістяківського, зважаючи на його дійсно вражаючий послужний список: Міністр внутрішніх справ, прихильник (поміrkований) українського національного руху, гетьманського уряду, відповідальний за безпеку держави; генеральний суддя, сенатор загального зібрання Державних зборів Української держави, особа, котра ініціювала створення Державної варти гетьманату, що оберігала його від зазіхань ворогів, насамперед більшовиків; заступник голови української делегації на переговорах з укладення мирного договору з радянською Росією; прихильник (аж до листопада 1918 р.) незалежного курсу України, супротивник укладання «федеративного договору» з «білою», не більшовицькою Росією. Автор з подивом відзначає, що після всього пройденого подальший шлях І. Кістяківського відзначився «амплітудою» у зворотному напрямі. І. Сюдюков, насамкінець, нагадує досить злу, але багато в чому справедливую, характеристику діячів цього «злого генія Скоропадського» відомим політичним діячем того часу С. Шелухіним: «Сажаять по тюрмах учителів, — писав він — земських діячів, суддів, діячів народної освіти, найбільш ненависних русифікаторам — і все українців та українців. Грамота пана гетьмана про гарантії особи і її свободи сим дискредитується. Судебний устав і влада прокуратури — касуються. Авторитет влади цілком касується, бо та влада, яка не визнає законності, вживає терору, не може мати авторитету. Як діти дивитимуться на вчителів, народ на земських діячів, підвладні — на старших, коли тюрма всіх принизила...» (Сюдюков, 2018, 13–14 липня, с. 20).

Чимало статей присвячено відомому політичному діячеві, голові Директорії Народної Республіки, воєначальнику Симону Петлюрі. Так, І. Лосєв спробував розвінчати деякі міфи щодо його діяльності (Лосєв, 2017, 10–11 листопада, с. 27). «... У Києві в ту епоху влада змінювалася мало не шістнадцять разів, схід і південь країни майже не контролювалися, в Україні діяли німецька армія, австрійська армія, польська, російська біла й російська червона, війська Франції, Британії, Греції, отамани Григор'єв, Махно й багато інших. Величезні шматки території України були окуповані» (Лосєв, 2017, 10–11 листопада, с. 27). Ця загальна характеристика ще раз нагадує нам жахливу і жорстоку картину боротьби різних сил і країн за Україну, яку вони хотіли приборкати і не дозволити стати незалежною. І окремо автор статті здійснює спробу довести, що С. Петлюра не брав участі в єврейських погромах, він розмірковував начебто навіть про створення єврейської автономії. І, з іншого боку, стверджує автор, більшовицькі погроми євреїв Червоної армії відбувалися насправді (Лосєв, 2017, 10–11 листопада, с. 27).

Водночас історик Л. Жванко в есе про основи «людяної політики української держави» (Жванко, 2018, 7 лютого, с. 4) підкреслює, що «власні амбіції, наприклад, того ж Винниченка або Петлюри, ставилися вище від інтересів держави» (Жванко, 2018, 7 лютого, с. 4). І це багато в чому було дійсно так. Окрім того, ці фактори негативно вплинули на перебіг Української революції 1917–1921 рр. До того ж, С. Махун у своїй статті підкреслив, що голова Директорії і Головний Отаман війська УНР так і не усвідомив помилковості та невиправданої поспішності свого союзу з Ю. Пілсудським, який завжди мріяв зробити Україну своєю колонією, а тема незалежності України для нього була лише ширмою його дійсних мрій про федералізацію Речі Посполитої з Україною. І вказаний союз вів до того, що на той час національні й культурні потреби українців повністю ігнорувалися Польщею (Махун, 2017, 2–8 декабря, с. 15).

П. Кралоук присвятив свою розвідку одній із яскравих і трагічних фігур боротьби за незалежність часів Української революції 1917–1921 рр. — Ю. Пютюннику. Його біографія досить типова для тих часів — брав участь як унтер-офіцер у Першій світовій війні, далекий родич Т. Г. Шевченка, з січня 1918 р. визнавав УНР і вів боротьбу з більшовиками. Потім опинився в таборі червоних. У лютому 1919 р. очолюваний ним військовий загін об'єднався з отаманом М. Григор'євим, котрий перейшов на сторону радянських військ, щоб вести боротьбу з денікінцями і військами Антанти. І це можна було пояснити патріотичними почуттями учасників подій тих часів. Практично базуючись на тих же патріотичних почуттях у травні 1919 р. як Пютюнник, так і Григор'єв

повертають зброю проти ворогів незалежності України — більшовиків, і воюють за УНР — влітку 1919 р., а восени — проти денікінців. Потім Ю. Тютюник як генерал-хорунжий практично очолював два походи проти більшовиків. Однак більшовики обдурили його і заманили у свої тенета, зломивши його морально, використавши у своїх цілях, розстріляли. Як зауважує автор, такою була доля багатьох інтелігентів, котрі були віддані національній ідеї. «І не герой, і не злочинець. Жертва. Це була трагічна особистість, яка гірко спокутувала свою провину», — зауважив автор статті (Кралоук, 2017, 18–24 листопада, с. 15).

Про одного із найталановитіших літературознавців, публіцистів першої половини ХХ ст., громадського і політичного діяча А. Ніковського написала у своїй статті Н. Кулик (Кулик, 2018, 5 лютого, с. 14–15). Саме А. Ніковський був організатором і першим Головою Українського національного союзу, який того ж року створив Директорію. «Між тим, — зазначав А. Ніковський, — серед української інтелігенції все більше поширювалися антибільшовицькі настрої» (Кулик, 2018, 5 лютого, с. 15). Про це свідчило і створення в Києві підпільної організації «Братерство українських державників. БУД». А. Ніковський виконував обов'язки міністра закордонних справ в уряді УНР за часів С. Петлюри. І, зрозуміло, він змушений був після поразки Директорії емігрувати, де, за його словами, «люди не живуть, а доживають» (Кулик, 2018, 5 лютого, с. 15). Надзвичайно цікаві роздуми А. Ніковського і оцінка історії Української революції 1917–1921 рр. Зауважимо, що це був аналіз не пересічного учасника тих подій, у ньому відчуваються біль і туга за національний рух, незалежну державність України. «Невтішна сторінка нашої історії, — зазначав він, — безпосередній протяг авантюриництва, нечесності й легкомисності, які починаються ще з Центральної Ради. Грушевський — ватажок, морально вартий своєї череди. Цей напрямок азійського політиканства, в якому заправилися партійні діячі часів Центральної Ради, загубив справу. Тепер вони мало не всі тут принаймні «видніші». Вклонилися Золотій Орді й п'ють кумис. Власне, з 1921 року в мене ілюзій вже не було. І те, що я тепер довідався, лиш скріпило мої думки. Шкода тих, що за тими ватажками йшли» (Кулик, 2018, 5 лютого, с. 15). Дійсно, гіркі, болісні, сумні й багато в чому правильні оцінки тих карколомних і трагічних подій Української революції 1917–1921 рр. Ці події, ця трагічна сторінка історії України творилася за безпосередньої участі української інтелігенції. До того ж, як і в тисячах подібних випадків, доля і цього видатного сина українського народу завершилася трагічно, — його після 10 років радянської в'язниці більшовицький режим стратив (Кулик, 2018, 5 лютого, с. 15).

Та ж Н. Кулик надрукувала статтю, присвячену відомому освітньому діячу, педагогові, творцю української школи — В. Дурдуківському

(Кулик, 2016, 31 жовтня, с. 14–15). Авторка справедливо свідчить, що він був національно налаштованим інтелігентом, як і М. Лисенко, М. Старицький, Л. Косач-Квітка (Леся Українка), М. Грушевський, В. Антонович, Є. Чикаленко, О. Конінський та ін. У той же час він познайомився з Б. Грінченком, який давав тоді уроки національної освіти (Кулик, 2016, 31 жовтня, с. 14). Однак, як з'ясувалося, ідея національної освіти, національної школи почала реалізовуватися лише після революційних подій 1917 р. У той час В. Дурдуківський став активним членом Товариства шкільної освіти. Саме воно ініціювало відкриття з березня 1917 р. Першої української гімназії ім. Т. Г. Шевченка, директором якої став спочатку Петро Холодний, а потім В. Дурдуківський.

Цікаво відзначити, що вже після Лютневої революції 1917 р. в Україні йшлося про українізацію освіти як таку. Як відомо, дослідники радянської доби за вказівками радянської влади і партійних органів змушені були пов'язувати українізацію освіти, культури в Україні з рішенням більшовицької партії в 1923 р., однак уже на початку ХХ ст. в Україні національно налаштовані представники української інтелігенції порушували питання національної освіти, а після Лютневої революції 1917 р. вони дискутували вже про українізацію освіти як такої. Н. Кулик, узагальнюючи свідчення українських дослідників цього періоду, підкреслює, що «...українізація існуючих навчальних закладів у Києві й по всій Україні під час правління всіх трьох проукраїнських урядів — Центральної Ради, Директорії, Гетьманату — зіткнулася з відвертим саботажем цих процесів з боку російськомовної громади... Тому українізація школи відбувалася дуже повільно» (Кулик, 2016, 31 жовтня, с. 14). Авторка згадує прізвища найвідоміших освітянських подвижників тих часів. До них належали відомі педагоги, громадські діячі, такі як: В. Прокопович, Й. Гермайзе, Л. Чикаленко, В. Липківський, М. Русова, М. Лисенко, Л. Білецький, Л. Старицька-Черняхівська, М. Кравчук та ін. І це, як слушно твердить авторка, лише декілька представників тодішніх освітянських подвижників. У вказаній Першій українській гімназії бували, наприклад, С. Єфремов, М. Зеров, М. Грушевський, М. Рильський. З 1921 р. гімназія була реорганізована в Першу трудову семирічну школу ім. Т. Г. Шевченка (Кулик, 2016, 31 жовтня, с. 14).

Однак В. Дурдуківському і національно налаштованій інтелігенції дедалі важче було пристосовуватися до антиукраїнської політики більшовицького режиму в Україні. І вже влітку 1929 р., як відомо, В. Дурдуківський, а згодом і 45 найкращих представників національної освітньої інтелігенції потрапили на лаву підсудних за сфабрикованою радянським режимом справою під назвою «Спілка визволення України». Зрозуміло, що більшовицький режим, силоміць нав'язаний Російською Федерацією, прагнув підкорити українську інтелігенцію, а

якщо це не вдавалося, то тих, хто не скорявся, просто безжалісно розстрілювали. Так гинули кращі сини і доньки української інтелігенції, яку до кінця 30-х рр. XX ст. більшовицький режим фактично знищив.

Українському громадському і культурному діячеві, меценату Є. Х. Чиколенко, як одному із відомих представників української інтелігенції, присвятила свою статтю Т. Осташко (Осташко, 2018, 8 лютого, с. 9). Його вважають одним з авторів концепції національного відродження України. Зустрівши з піднесенням Лютневу революцію, він присвятив себе цій ідеї. Саме на його квартирі в березні 1917 р. відбулися збори української інтелігенції, на яких і обговорювалася ідея національного об'єднання, яка згодом трансформувалася у створення Української Центральної Ради (Осташко, 2018, 8 лютого, с. 9).

П. М. Бондарчук присвятив свою розвідку національно-культурній політиці більшовиків в Україні на початку 1920-х рр. У ній з нових критичних методологічних позицій кінця 90-х рр. XX ст. автор частково розглядає і питання взаємин влади й лідерів інтелігенції 1917–1921 рр. (Бондарчук, 1998, с. 3–45). Автор справедливо зазначає, що події Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. (як тоді формулювали — В. Ш.), які продемонстрували палке і непохитне прагнення українців до державної незалежності і розвитку української культури, змусили більшовицький режим в Україні в грудні 1919 р. на VIII партконференції РКП(б) прийняти резолюцію «Про радянську владу в Україні». У ній була заформалізована можливість начебто вільного розвитку української мови і культури. Але навіть подібні формальності не могли виконати. Адже основна територія України на той час була зайнята ворожими для більшовиків силами, а основна ланка керівництва в Україні централізовано підпорядковувалася Москві. І це призвело до посилення еміграції з України та невдоволення народних мас.

Нині актуальна тема — творення Української православної автокефальної церкви (Томосу). Це зацікавлює, оскільки за цим стояла і стоїть не тільки церковна паства, але й чисельні її прихильники, зокрема й інтелігенція. Стаття А. Маслакова саме цьому і присвячена (Маслаков, 2018, 11–18 жовтня, с. 11). У матеріалі нагадується, що Центральна Рада відклала це питання на потім. П. Скоропадський збирався щось робити, але не встиг, С. Петлюра вже 1 січня 1919 р. підписав «Закон об автокефалии Украинской православной церкви и ее высшего правительства». Однак Константинополь не встиг його затвердити — завершилася влада Директорії (Маслаков, 2018, 11–18 жовтня, с. 11).

Висновки. Таким чином, аналіз джерел та літератури, де розглядалося питання взаємин лідерів інтелігенції і різноманітних режимів, радянського зокрема, періоду Української революції 1917–1921 рр., свідчить, що вказана проблематика актуальна і малодосліджена. У наявних

(у більшості випадків це есе і статті) документальних джерелах, що стосуються означеної тематики, переважно аналізується проблема взаємин лідерів інтелігенції з радянським режимом у добу Української революції 1917–1921 рр. Відчутно бракує розвідок, де б розглядалися взаємини лідерів інтелігенції з представниками інших влад, котрих тоді в різні етапи революції існувало більше чотирнадцяти. Загалом цей факт можна пояснити тим, що більшовики тричі за означений період встановлювали свою владу в Україні і, залучившись підтримкою власних воєнних сил, остаточно утвердилися в Україні. Також можна зазначити, що джерельна база інших тогочасних режимів майже не збереглася, а представники радянської влади зробили все, аби вони взагалі зникли, натомість існували лише її свідчення. Дослідники, котрі аналізували радянський період, основуючись на доктрині марксизму-ленінізму, подавали перебіг подій, за власної ініціативи чи під тиском, лише так, щоб це задовольняло радянський режим. Беззаперечно, влади, режими внутрішніх і зовнішніх сил, усі без винятку, не схвалювали українську ідею, можливість здобуття Україною незалежності, власного національного руху, виступали проти українських інтелігентів як керманічів і потужної сили означеного руху. Згідно з аналізом джерел і літератури, присвячених вказаній тематиці, можемо відзначити: нині нагально актуальні дослідження, що б малу в основі новий, концептуальний методологічний базис проблем взаємин лідерів інтелігенції з різноманітними режимами періоду Української революції 1917–1921 рр. Також, у зв'язку з означеними об'єктивними обставинами, автор вимушено приділяє головну увагу взаєминам лідерів інтелігенції з більшовиками доби революції, оскільки кожний новий факт, кожна нова постать, кожні дані нові, документально підтверджені і висвітлюють долю старої інтелігенції України, доповняють непросту і складу історію її долі. Діячів старої інтелігенції та її лідерів варварськи використали, знищили більшовицькою владою, яка на той час окупувала Україну. Ті ж, хто встиг втекти в еміграцію, потрапили в жебрацьке існування і також зникли з історії.

Мусимо відзначити, що ситуація в соціально-політичній, економічній і навіть почасти у військовій сферах України періоду революції 1917–1921 рр. нагадує, у дечому, сучасний український стан справ. І змагання різноманітних політичних партій та їхніх керманічів за можливість здобути владу і впливати на настрої, і розкол, розшарування і безладу, які відбувалися в країні, і гібридна війна Російської Федерації, яку вона розпочала проти України, і втручання у внутрішні справи і зовнішню політику Української держави іноземних держав, і неоднотипна реакція різноманітних прошарків суспільства, еліти, інтелігенції України, і боротьба різних сил за або проти незалежності України та її

культури, і неокресленість перспектив розвитку суспільства — економічного, політичного, духовного, і, зрештою, навіть виборення Томосу, бажання створення Української православної автокефальної церкви та багато інших екстраположних положень тих часів і сьогодення... І хибі минулих часів, що скрутно, дедалі частіше повторюються в хаотичній сучасності. І це сумно. Саме тому нагально необхідно досліджувати Українську революцію 1917–1921 рр., здійснювати аналіз її подій, фокусувати увагу передусім не на позитивах, котрі, без сумніву, важливі, а на негативах, у результаті яких маємо трагічні наслідки для Української держави, її народу, інтелігенції, незалежності. Саме тому слід вивчити стан та перебіг взаємин інтелігенції, різних режимів доби Української революції 1917–1921 рр. Президент, звертаючись до народу України з нагоди відзначення сторіччя Української революції 1917–1921 рр., проголосив: «сьогодні ми не стільки святкуємо, скільки аналізуємо помилки наших далеких попередників. Аналізуємо для того, щоб зараз уникнути подібного самим» («Мужність творить перемогу, єдність творить непереможних») (Порошенко, 2017, 18 березня, с. 2).

Список посилань

- Бондарчук, П. М. (1998). *Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років*. Київ: Інститут історії України НАН України. 45 с. (Історичні зошити).
- Галушко, К. (2018, 28 апреля — 11 мая). «Гидра» украинской контрреволюции: 100 лет правовой альтернативы Украины. *Зеркало недели*, с. 14.
- Грабовський, С. (2018, 27–28 квітня). Історик, який творив історію: епізоди ідейної еволюції М. Грушевського. *День*, с. 20.
- Єфремов, С. (1919, 8 жовтня). Не некролог. *Промінь*.
- Єфремов, С. (2013). *Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)*. У 2 т. (Т. 1., 9 березня 1917 р. — 28 квітня 1918 р., 648 с.). Київ : Дух і Літера.
- Єфремов, С. (2014). *Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)*. У 2 т. (Т. 2., 9 травня 1918 р. — 30 травня 1920 р., 544 с.). Київ : Дух і Літера.
- Жванко, Л. (2018, 7 лютого). *Що встиг Павло Скоропадський: про основи «людяної політики» української держави*. Л. Волинська (інтерв'юер) *День*, С. 4.
- Журжа, І. (2016, 29 вересня). Справа Грушевського. *Голос України*, С. 20.
- Івшина (Жаловага) Л. (2018, 2–3 листопада). «АВЕ...»: слово до читачів. *День*, С. 6–7.
- Кралюк, П. (2018, 20–21 липня). Про два окремі світи : чому в Україні не можуть порозумітися «верхи» і «низи»? *День*, С. 21.
- Кралюк, П. (2017, 18–24 ноября). Пропащая сила: трагедия Юрия Тютюнника. *Зеркало недели*, С. 15.
- Кулик, Н. (2016, 31 жовтня). Його називали батьком: [про директора першої укр. школи В. Дурдуківського]. *Освіта України*, С. 14–15.
- Кулик, Н. (2018, 5 лютого). Лицар української справи: [А. Ніковський]. *Освіта України*, С. 14–15.
- Кулик, Н. (2018, 1 жовтня). Нестерті літери. *Освіта України*, С. 14–15.

- Лосєв, І. (2017, 10–11 листопада). Симон Петлюра і УНР : між міфами й істиною. *День*, С. 26–27.
- Маслаков, А. (2018, 11–18 октября). Украина осталась без томоса из-за церковной бюрократии и войны. *Комсомольская правда в Украине*, С. 11.
- Махун, С. (2017, 2–8 декабря). «Комендант» Второй Речи Посполитой: 5 декабря исполняется 150 лет со дня рождения Юзефа Пилсудского. *Зеркало недели*, С. 15.
- Машевський, О. П. (1997). *Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918 року) (Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01)*. Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ.
- Осташко, Т. (2018, 8 лютого). «Буржуй, або навіть феодал»: [Є. Х. Чикаленко]. *День*, С. 9.
- Осташко, Т. (2018, 18 квітня). «Головним було об'єднати державу та суспільство». *День*, С. 10.
- Панченко, В. (2018, 27–28 липня). Скоропадський і Винниченко, або Чому гетьман не втримав булаву? *День*, С. 20–21.
- Папакін, Г. (2018, 31 серпня — 1 вересня). Гетьман Скоропадський дійсно прагнув дотримуватися моральних засад у політиці: інтерв'ю з істориком Г. Папакіним. Л. Івшина, І. Сюдюков (інтерв'юери). *День*, С. 6–7.
- Папакін, Г. (2018, 2 листопада). Павло Скоропадський: перші роки на еміграції. *Культура і життя*, С. 2–3.
- Порошенко, П. О. (2017, 18 березня). Мужність творить перемогу, єдність творить непереможених: звернення Президента до Українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років. *Урядовий кур'єр*, С. 2.
- Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році : із постанови Верховної Ради України (2017, 4 березня). *Голос України*, С. 1.
- Рижков, В. (2018, 8 листопада). «Така книга потрібна студентам»: презентація книги «АВЕ. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського». *День*, С. 10.
- Рижков, В. (2018, 6–7 липня). Гетьманат очима учасників. *День*, С. 18–19.
- Сулима, Л. (2018, 28 квітня). Останній гетьман: до 100-річчя постанови Держави Скоропадського. *Голос України*, С. 15.
- Сюдюков, І. (2018, 13–14 липня). Відповідальний за держбезпеку. Ігор Кістяківський: спроба політичного портрета. *День*, С. 20.
- Сюдюков, І. (2018, 25–26 жовтня). Павло Скоропадський — політик та державотворець : про книгу О. Михайлової «АВЕ. До 100-річчя Гетьманату Павла Скоропадського». *День*, С. 18.
- Сюдюков, І. (2018, 27–28 квітня). Час вирішального вибору: до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського гетьманом України. *День*, С. 21.
- Терещенко, Ю. (2018, 16–17 лютого). 100 років проголошення гетьманства в Україні. *День*, С. 14.
- Терещенко, Ю. (2018, 11–12 травня). Перший і другий Гетьманати в Україні: козаки та державотворці: прорив у майбутнє. *День*, С. 20.
- Чадюк, М. (2018, 11–12 травня). Еволюція в часи революції: діяльність Миколи Василенка на посаді міністра освіти Української держави. *День*, С. 21.

References

- Bondarchuk, P. M. (1998). *National-cultural policy of the Bolsheviks in Ukraine in the early 1920's*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. 45 p. (Historical Notebooks). [In Ukrainian].
- Galushko, K. (2018, April 28 — May 11). “Hydra” of the Ukrainian counterrevolution: 100 years of legal alternative of Ukraine. *Zerkalo nedeli*, p. 14. [In Russian].
- Hrabovskiy, S. (2018, April 27–28). The historian who created the story: episodes of the ideological evolution of M. Hrushevsky. *Den*, p. 20. [In Ukrainian].
- Yefremov, S. (1919, October 8). This is not an obituary. *Promin*. [In Ukrainian].
- Yefremov, S. (2013). *Political journalism of the revolutionary era (1917–1920)*. In 2 Volumes (Vol.1, March 9, 1917 — April 28, 1918, 648 p.). Kyiv: Dukh i Litera. [In Ukrainian].
- Yefremov, S. (2014). *Political journalism of the revolutionary era (1917–1920)*. In 2 Volumes (Vol. 2, May 9, 1918 — May 30, 1920, 544 p.). Kyiv: Dukh i Litera. [In Ukrainian].
- Zhvanko, L. (2018, February 7). What did Pavlo Skoropadskiy manage: on the fundamentals of the «human policy» of the Ukrainian state. L. Volynska (an interviewer), *Den*, p. 4. [In Ukrainian].
- Zhurzha, I. (2016, September 29). Hrushevsky's lifework. *Holos Ukrainy*, p. 20. [In Ukrainian].
- Ivshyna (Zhalovaha), L. (2018, 2–3 November). «AVE ...»: A word to the readers. *Den*, pp. 6–7. [In Ukrainian].
- Kraliuk, P. (2018, July 20–21). About two separate worlds: why do “the ruling circles” and “the masses” in Ukraine not understand each other»? *Den*, p. 21. [In Ukrainian].
- Kraliuk, P. (2017, November 18–24). Gone power: the tragedy of Yuriy Tyutyunnik. *Zerkalo nedeli*, p. 15. [In Russian].
- Kulyk, N. (2016, October 31). They called him the father: [about V. Durdukivskiy, the director of the first Ukr. school]. *Osvita Ukrainy*, pp. 14–15. [In Ukrainian].
- Kulyk, N. (2018, October 1). Unbreakable letters. *Osvita Ukrainy*, pp. 14–15. [In Ukrainian].
- Losiev, I. (2017, 10–11 November). Symon Petliura and UNR: between myths and the truth. *Den*, pp. 26–27. [In Ukrainian].
- Maslakov, A. (2018, October 11–18). Ukraine was left without a tomos because of church bureaucracy and war. *Komsomolskaya Pravda v Ukraine*, p. 11. [In Russian].
- Makhun, S. (2017, December 2–8). The “Commandant” of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth: December the 5th marks the 150th anniversary of the birth of Jozef Pilsudski. *Zerkalo nedeli*, p. 15. [In Russian].
- Mashevskiy, O. P. (1997). The Policy of Hetman P. Skoropadskiy's Government in the Field of Education, Science, and Arts (April-December 1918) (Author's abstract of the dissertation ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.01). Kyiv Taras Shevchenko University. Kyiv. [In Ukrainian].

- Ostashko, T. (2018, February 8). Bourgeois, or even the feudal lord: [Ye. Kh. Chykalenko]. *Den*, p. 9. [In Ukrainian].
- Ostashko, T. (2018, April 18). The main thing was to unite the state and society. *Den*, p. 10. [In Ukrainian].
- Panchenko, V. (2018, July 27–28). Skoropadskyi and Vynnychenko, or why the hetman did not hold the mace? *Den*, pp. 20-21. [In Ukrainian].
- Papakin, H. (2018, August 31 — September 1). Hetman Skoropadskyi really sought to adhere to moral principles in politics: an interview with historian H. Papakin. L. Ivshyna, I. Siundiukov (interviewers). *Den*, pp. 6–7. [In Ukrainian].
- Papakin, H. (2018, November 2). Pavlo Skoropadskyi: the first years of emigration. *Kultura i zhyttia*, pp. 2–3. [In Ukrainian].
- Poroshenko, P.O. (2017, March 18). Courage creates victory, unity creates undefeated: the President's appeal to the Ukrainian people on the occasion of the 100th anniversary of the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *Uriadovyi Kurier*, p. 2. [In Ukrainian].
- On celebrating memorable dates and anniversaries in 2017: from the resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine (2017, March 4). *Holos Ukrainy*, p. 1. [In Ukrainian].
- Ryzhkov, V. (2018, November 8). «This book is necessary for students»: presentation of the book «AVE. Dedicated to the 100th anniversary of the Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi». *Den*, p. 10. [In Ukrainian].
- Ryzhkov, V. (2018, July 6–7). Hetmanate as viewed by the eyes of the participants. *Den*, pp. 18–19. [In Ukrainian].
- Sulyma, L. (2018, April 28). The last hetman: Dedicated to the 100th anniversary of the State of Skoropadskyi. *Holos Ukrainy*, p.15. [In Ukrainian].
- Siundiukov, I. (2018, July 13-14). Responsible for the state security. Ihor Kistiakivskyi: an attempt of a political portrait. *Den*, p. 20. [In Ukrainian].
- Siundiukov, I. (2018, October 25–26). Pavlo Skoropadskyi is a politician and a statesman: about O. Mikhailova's book «AVE. Dedicated to the 100th anniversary of the Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi». *Den*, p. 18. [In Ukrainian].
- Siundiukov, I. (2018, April 27–28). The time of decisive choice: to the 100th anniversary of the declaration of Pavlo Skoropadskyi by the Hetman of Ukraine. *Den*, p. 21. [In Ukrainian].
- Tereshchenko, Yu. (2018, February 16-17). 100 years of proclamation of hetmaniship in Ukraine. *Den*, p. 14. [In Ukrainian].
- Tereshchenko, Yu. (2018, May 11–12). The first and the second Hetmanates in Ukraine: cossacks and state founders: breakthrough in the future. *Den*, p. 20. [In Ukrainian].
- Chadiuk, M. (2018, May 11–12). Evolution during the revolution: Mykola Vasylenko's work as the Minister of Education of the Ukrainian State. *Den*, p. 21. [In Ukrainian].